

Carsten Sestoft
Januar 2004

Forholdet mellem Bourdieu og Foucault – en citatmosaik

For at belyse forholdet mellem Foucault og Bourdieu anføres her nogle citater fra steder, hvor de taler om hinanden.

Til orientering, en kort oversigt over Foucaults hovedværker:

Maladie mentale et personnalité (1954)

Histoire de la folie à l'âge classique (1961), dansk: *Galskabens historie* (Det lille Forlag, 2003)

Naissance de la clinique (1963), dansk: *Klinikkens fødsel* (Hans reitzel, 1999)

Les mots et les choses (1966), dansk: *Ordene og tingene* (Spektrum, 1999)

L'archéologie du savoir (1969)

Surveiller et punir (1975), dansk: *Overvågning og straf* (Det lille Forlag, 2002)

Histoire de la sexualité:

Bind 1: *La volonté de savoir* (1976), dansk: *Viljen til viden* (Rhodos, 1978)

Bind 2: *L'usage des plaisirs* (1984)

Bind 3: *Le souci de soi* (1984)

Dits et écrits, bind 1-4 (1994), artikler og interviews

1.

Først det vist nok eneste sted, hvor Foucault taler om Bourdieu (man kan finde en hel del om deres forhold i to bøger af Didier Eribon, dels hans *Michel Foucault* (1989), dels hans bog om Foucault og hans samtidige, *Foucault et ses contemporains*, 1994): Artiklen med titlen ”La vie : l'expérience et la science” er oprindeligt skrevet som forord til en engelsk oversættelse af Georges Canguilhem (*The Normal and the Pathological*, 1978), senere publiceret på fransk i *Revue de Métaphysique et de Morale* (90. årgang, nr. 1, januar-marts 1985), som der her refereres til, og endelig i et af bindene af *Dits et écrits* (1994) – hvori indekset ingen referencer har til Bourdieu:

Livet: eksperimentet og videnskaben

”Alle ved, at der i Frankrig ikke er mange logikere, men at der er et ikke ubetydeligt antal videnskabshistorikere. Man ved også, at de i den filosofiske institution – både mht. undervisning og forskning – har indtaget en væsentlig plads. Men man ved måske i mindre grad, hvad et arbejde som Georges Canguilhems præcis har været for noget i de sidste 20–30, også på eller uden for institutionens grænser. Der har uden tvivl været mere larmende teatre: psykoanalyse, marxisme, lingvistik, etnologi. [...]

Deraf et paradoks: denne mand, hvis værk er stringent, med vilje klart afgrænset og med omhu viet til et bestemt område i en videnskabernes historie, som under alle omstændigheder ikke går for at være en disciplin, der gør stort væsen af sig, – denne mand har på en vis måde været nærværende i debatter, som han selv har vogtet sig for at indgå i. Men tag Canguilhem væk, og man forstår ikke længere ret meget af en række diskussioner, som har fundet sted hos de franske marxister, ejheller hvad der er mest specifikt for sociologer som Bourdieu, Castel, Passeron, og som udmærker dem så stærkt i sociologiens felt; man vil savne et væsentligt aspekt af det teoretiske arbejde hos psykoanalytikerne og specielt lacanianerne. Endvidere: i alle idédebatter, som er gået

forud for eller har fulgt maj '68, er det let at finde den plads, som de af Canguilhem uddannede indtager." (s. 3-4)

2.

Dernæst nogle steder, hvor Bourdieu skriver om Foucault.

Først hans nekrolog i *Le Monde* (27. juni 1984) med titlen "Le plaisir de savoir" – som i øvrigt begyndte på avisens forside (som den eneste af de talrige nekrologer) og fortsatte inde i avisen. Den er genoptrykt (inkl. nogle fejl) i *Interventions 1961–2001* (Marseille: Agone, 2002, s. 178-181) under titlen "Sur Michel Foucault. L'engagement d'un intellectuel spécifique". Her oversat in extenso:

Glæden ved viden

"Da Roland Barthes døde [i 1980], sagde Michel Foucault: "Jeg har tabt en ven, en kollega." Jeg kan sige det samme i dag. Det er det eneste, som tillader mig at tale om ham og om hans værk.

Jeg vil forsøge at sige det, som uden tvivl var det mindst tydelige: konstansen og kohærensens, den teoretiske og praktiske stringens. Konstansen i et intellektuelt projekt, konstansen i en måde at leve det intellektuelle liv på. I begyndelsen med en vilje til at bryde (som forklarer og undskylder nogle af hans berømte udtalelser om menneskets død): bryde med den totaliserende ambition hos det, han kaldte den "universelle intellektuelle", der ofte identificeres med det filosofiske projekt; men samtidig undgå valget mellem at sige ingenting om det hele eller alt om ingenting.

For at opfinde det, han kaldte den "specifikke intellektuelle", var det nødvendigt at frasige sig "retten til at tale som herre [maître] over sandhed og retfærdighed", frasige sig en status som "moralsk og politisk samvittighed", som ordfører og budbringer. Og faktisk vedblev han med at hævde, at tænkning ikke kan uddelegeres. Uden af den grund at forfalde til at dyrke illusionen om en tænkning i første person.

Han vidste bedre end nogen anden, at spillet om sandheden er et magtspil, og at magten og privilegiet er selve grundlaget for forsøget på at afdække sandheden om magt og privilegier.

Foucault ville erstatte den absolutistiske tænkning hos den universelle intellektuelle med afgrænsede arbejder [travaux spécifiques], som øste af kilderne selv – og man skylder ham det at have fremdraget hele områder af historisk dokumentation fra glemslen, områder som historikerne var uvidende om – men uden at opgive tænkningens største ambitioner. På samme måde afviste han altid den så almindelige og så bekvemme opdeling i intellektuelle investeringer og politiske engagementer, selv om han også afviste de storladne miner i den store moralske bevidsthed, der var et af de fortrukne mål for hans latter.

De politiske handlinger, som han udførte med lidenskab og stringens, sommetider med en slags rationelt raseri, skyldtes ikke nogen følelse af at sidde inde med de endegyldige sandheder og værdier, som skaber farisæere i politik og andetsteds. Hos ham blev den kritiske syn først og fremmest anvendt på hans egen praksis, og han var i den henseende den mest rendyrkede repræsentant for denne nye slags intellektuelle, som hverken har behov for at mystificere sig selv, hvad angår motiverne til intellektuelle handlinger eller for at bedrage sig selv mht. deres virkning for at kunne handle med fuld indsigt.

Intet er farligere end at reducere en filosofi, særligt en der er så subtil, kompleks og pervers, til en formel i et opslagsværk. Jeg vil imidlertid sige, at Foucaults værk er en lang udforskning af transgressionen, af overkridelsen af den sociale grænse, der på én gang angår viden og magt. Deraf kommer uden tvivl allerede fra begyndelsen hans interesse i *Histoire de la folie à l'âge classique* for den sociale genese af skellet mellem det normale og det patologiske, som materialiseres i sindssygehospitalet.

Denne analyse af en af de mest afgørende sociale grænser, som ligger til grund for fornuftstilstanden [l'état de raison, dvs. også 'fornuftsstaten'], er på samme tid en overskridelse af grænsen, som afgrænser det utænkte hos Marx (det sker ofte, at Foucault, der yndede at sige, at den bedste måde at tænke en fortidig tænker på var at bruge ham, eventuelt for at overskride ham, på denne måde slår to fluer med et smæk). Selv om det ville være let at finde typiske marxistiske udsagn i *Histoire de la folie* og *Naissance de la clinique*, bemærker Foucault, at den psykiatriske indespærring, den psykologiske normalisering af individerne og straffeinstitutionerne uden tvivl kun har begrænset vigtighed for den, der udelukkende betragter deres økonomiske funktion. Hvilket ikke forhindrer, at de spiller en afgørende rolle i magtens maskineri.

Deraf kommer analyserne i *Surveiller et punir* af magtens allestedsnærværelse: magtforholdene findes også i reproduktionsforholdene, i familierne, de små grupper, de seksuelle forhold, i institutionerne. Og måske specielt i hovederne. Man vender da tilbage til den egentligt filosofiske transgression som et forsøg på at tænke det utænkte, det utænkelige, tabuet, dvs. det der begrænser tænkningen og forbyder dens hinsides.

At udforske det utænkte er i første omgang at skrive tænkekategoriernes historie og dermed historien om den erkendelse [connaissance], som de tillader, og den, de på samme tid gør umulig. Denne i kantiansk forstand kritiske intention virkeliggøres i en socialhistorie, der ikke har ret meget at gøre med historikernes almindelige historie – men hvem kan undgå at tænke på sådanne eksemplariske undtagelser som Dumézil (en af Foucaults modeller) eller Duby med hans *Trois ordres*? Denne intention, der er åbenlys i *Les mots et les choses*, er også på færde i *Naissance de la clinique* – det kliniske blik eller det medicinske viden-syns socialhistorie – eller i *Histoire de la sexualité*. Foucault er her tæt på Bachelard og Canguilhem (de tænkere, han var mest trofast overfor) og ligeledes på Cassirer og hans *Structure et fonction* og *Individu et cosmos*,¹ der alle interesserer sig for sandhedens tilblivelse, dvs. den frugtbare fejl, men han overskrider grænsen for deres utænkte ved at skabe en materialistisk historie om ideale strukturer.

Men det er specielt ved at drive interessen for fejlen til grænsen ved at foretrække at studere de videnskaber, hvor grænsen mellem fejl og sandhed er mest skrøbelig, hvor påvirkningen fra ideologien er mest tydelig, nemlig den kliniske medicin eller psykopatologien, at Foucault vil afsløre videnskabens utænkte, det ubevidste i videnskaberne om tænkningen.

Eftersom historien om viden og erkendelse uafsluttelig henviser til fejl og fejlslag – eksempelvis i *Naissance de la clinique*,² den fejlagtige observation af kroppen i fraværet af en egentlig vævsanalyse – er den subjekt–hermeneutik, som *Histoire de la sexualité* foreslår, en historie om fejl og vold, der paradoksalt nok aldrig er så synlig som i de discipliner – i alle ordets betydninger – som den liberale reformismes oplyste fornuft har opfundet for at kontrollere den menneskelige adfærd – psykologi, klinik, livsvidenskaber.

Disciplinen virkeliggøres som forening af viden og magt først og fremmest i sproget. Og overskridelsen må her finde sine våben uden for traditionen, uden for universet af kanoniserede tænkere, i kætternes rækker: Nietzsche selvfølgelig, men også Sade, Artaud, Bataille, Roussel, Blanchot og Deleuze. Filologien hos Nietzsche førte til sociologien. Den sociale kritik af fornuften fører til en social kritik af sproget, en af den menneskelige tænknings betydeligste grænser. Det verbale tabu, selvfølgelig, men måske især den påtvungne overskridelse af forbudet, pligten til frihed, den afpressede tilståelse erindrer alle om, at magten ligger i viden, men at der er i viden i magt; erkendelsen [connaissance] og selverkendelsen er udsat for magteffekter. Moralen hjem søges af politikken.

---

¹ Ernst Cassirers bøger hedder *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* (1910) og *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance* (1927) på tysk.

² I originalen står der *Histoire de la clinique*, hvilket vist må være en fejl.

Jeg ville gerne have talt bedre om denne tænkning, der anstrengte sig for at erobre en form for selvbeherskelse [maîtrise de soi], dvs. beherskelse af sin historie, historien om tænke-kategorierne, om vilje og om begær.³ Talt bedre om denne omhu for stringens, denne afvisning af opportunisme, i erkendelse og i praksis, i livsteknikker som i politiske valg, som gør Foucault til en uerstattelig figur.”

3.

En mere kritisk bemærkning fra Bourdieus side kan man finde i den sidste note i artiklen ”Reproduction interdite. La dimension symbolique de la domination économique” (*Études rurales*, 113–114, januar–juni 1989), den sidste af hans Béarn-artikler, som sammen med de andre er genoptrykt i *Le Bal des célibataires* (Seuil, 2002). Det drejer sig om note 22 (s. 245 i bogudgaven):

”Skønt jeg ikke bryder mig synderligt om den typisk skoleagtige øvelse, der består i at anføre alle de teorier, der konkurrerer med den fremførte analyse, så man kan tage afstand fra dem – specielt fordi denne øvelse kunne få nogen til at tro, at analysen er lavet for udskille sig – vil jeg gerne her gøre opmærksom på hele den forskel, der er på teorien om den symbolske vold som en miskendelse, der er grundet i de subjektive strukturers ubevidste tilpasning til de objektive strukturer, og den foucaultske teori om dominans som disciplinering og afretning [dressage]– eller, i en anden sammenhæng, forskellen på et begreb som felt og metaforen om de åbne netværk.”

4.

I Bourdieus foreløbig kun tysksprogede bog om sig selv, *Ein soziologischer Selbstversuch* (Suhrkamp, 2002, s. 88–94), er der nogle sider om Foucault:

”Jeg har altid meget bevidst undgået de strategier for dobbeltspil og dobbeltgevinst, som blev iværksat af dem, der betegnede sig selv som ”sociolog og filosof” eller ”filosof og historiker”, og som – må jeg indrømme – forekom mig usympatiske, bl.a. fordi dette vidnede om en mangel på etisk og videnskabelig retskaffenhed. Endnu mindre har jeg haft del i de semiologisk-litterære sværmerier, som en tid lang vakte opsigt på universitetet og i *Tel Quel*. Endelig manglede jeg også forståelse for folk, der med deres ophobning af en prestige, som forbandt den nietzscheanske eller heideggerske filosofi med litterære gestus og de uomgængelige referencer til Artaud, Bataille eller Blanchot (for slet ikke at tale om Sade, som alle dengang skrev deres pligtafhandling om), mere og mere bidrog til at udviske grænserne mellem filosofi (eller videnskab) og litteratur. Netop derfor undrer det mig temmelig meget, at man i dag ofte – måske pga. den allodoxia, som fremmes af den transatlantiske forskel – klassificerer mig blandt de ”postmoderne”, hvis genoplivelse af gamle filosofiske fordomme om socialvidenskaberne ofte har ført dem til randen af nihilisme, – også selv om der faktisk findes visse overensstemmelser mellem mig og dem, som man kunne kalde politiske, og som grundlæggende kan forklares med ligheden i anti-institutionelle holdninger i sammenhæng med sammenlignelige positioner i et grundlæggende forandret akademisk rum.

Af den grund tøver jeg her – også selv om det alene pga. den klarhed og sanddrøhed, som jeg skylder yngre læsere, der måske netop i udlandet lader sig narre af visse ligheder, næppe er muligt at undlade det – med at tale om det forhold, som jeg subjektivt og objektivt havde til Michel Foucault. For i grunden havde jeg næsten alle væsentlige egenskaber til fælles med ham, hvilket blev mig klart, da jeg i anledning af hans død forsøgte at skrive til et udenlandsk tidsskrift om hans

---

³ Kuriøst nok bruger Bourdieu her nogle nøgleord fra den engagerede Sartres voluntaristiske historiesyn: erobre (conquérir) og beherske (maîtriser).

liv og værk uden at forfalde til nekrologens retorik.⁴ Som *normalien* med en agrégation i filosofi bestået nogle år før mig – jeg fulgte hans undervisning på Ecole normale supérieure – indtog han filosofiske positioner, der var tæt på mine, specielt hvad angår nærheden til Canguilhem og gruppen i Clermont-Ferrand (han blev hyret af Jules Vuillemin)⁵, som jeg også var forbundet med. Næsten alle egenskaber, med undtagelse af to, som efter min opfattelse var afgørende for hans intellektuelle projekt: han var af god familie i provinsborgerskabet, og han var homoseksuel (man kunne også tilføje en tredje forskel, som imidlertid efter min mening er en effekt af den første, og samtidig en forklaring for sig, nemlig det, at han forstod sig selv som filosof). Dette vil sige, at man – næsten efter forgodtbefindende – kan ignorere forskellene eller modsat betone dem som en sidste og derfor særligt virkningsfuld afvigelse.

Nu er lighederne, som jeg ikke her vil udbrede mig om, klart synlige, inden for forskning såvel som i henseende til politisk handling i bred forstand. Med ringeagt for det fastlagte hierarki af genstande og for den hellige grænse mellem filosofi og historie har Michel Foucault uophørligt arbejdet på at udvide den traditionelle opfattelse af filosofi med henblik på at indføre verden, som den er, og alle mulige spørgsmål, som den hidtil ikke stillede eller udelukkede, f.eks. sindssyge, fængsel, magt, og som han hver gang studerede ud fra bestemte tilfælde og på grundlag af et omfattende historisk kildearbejde. Samtidig forsøgte han at forbinde videnskabsmandens uafhængighed i forhold til den sociale verden og specielt politik med en videnskabeligt begrundet indgriben i denne verden, en holdning, der opfyldte fordringen til det, han kaldte den ”specifikke intellektuelle”. At vove sig ud på det politiske gebet, som han gjorde netop med sin kamp omkring fængsler, var ensbetydende med at udsætte sig for den ekstraordinære sårbarhed hos den åbent og indrømmet homoseksuelle og dermed, som David Halperin har sagt, at udsætte sig for lide under ”alle anklager om sygelighed, alle fordomme og dermed også at give de andre en uindskrænket tydningsmagt over sig selv” (og man ved, at bestemte kampagner, der specielt i USA blev ført mod ham, sigtede på hans personlige seksuelle tilbøjeligheder for derved at afkræfte og diffamere en tænkning, som satte spørgsmålstejn ved selve den moralske og politiske ordens grundlag, således at den kunne fremstå som relativ og relativiseret).⁶ Der er således ingen, der bedre end ham har virkeliggjort den forsoning af *scholarship* og *commitment*, som uden tvivl har bidraget betydeligt til den tiltrækningskraft, Foucaults værk har haft i lande som Tyskland eller USA – lande, i hvilke man ofte ser disse to afgørende forudsætninger for enhver intellektuel som uforenelige, hvilket efter min mening er forkert.

Det forbliver imidlertid en kendsgerning, at en række ting adskilte mig fra Foucault – trods denne store nærhed, som blev ganske åbenlys i vores fælles bestræbelse på at støtte de polske værftsarbejdere [i 1981], og på trods af den solidaritet, der forbandt os fra begyndelsen af 80erne i offentlige såvel som i universitære anliggender – forskelle i stil (frem for alt i områder som politik, kunst og forskning), af hvilke jeg allerede har nævnt nogle i forbifarten, og som forekommer mig at stamme fra forskelle i dispositioner og de dertil hørende positioner på feltet. Mens jeg selv gennem min betingelsesløse hengivelse til socialvidenskaberne (først etnologi, så sociologi) brød med alle forventninger og fordringer i den filosofiske verden for at undrordne mig tvungen i en videnskabelig disciplin specifikke spørgsmål, teorier og metoder, forblev Foucault – hvor stor end hans geografiske og senere sociale fjernhed fra den akademiske institutions inderkedse var – til stadighed nærværende i det filosofiske felt, ligesom forventningerne fra den parisiske intellektuelle verden

⁴ Bourdieu sigter formentlig her til en artikel på italiensk til tidsskriftet *L'indice* (nr. 1, oktober 1984), der også er oversat til engelsk som ”A Free Thinker: 'Do not ask me who I am'” (*Paragraph*, nr. 5, marts 1985).

⁵ Filosofen Jules Vuillemin blev ansat i Clermont-Ferrand i 1951 og sørgede for Foucaults ansættelse (1960-66), formelt som filosof, reelt som ansvarlig for psykologi-undervisning. Se Didier Eribons *Michel Foucault* (Flammarion, 1989), s. 154ff.

⁶ Bourdieu sigter formentlig her til James Millers omdiskuterede og diskutabile biografi, *The Passion of Foucault* (New York, 1993).

forblev nærværende for ham selv. Disse forskelle på de objektive positioner udviser efter alt at dømme en dobbelt relation til de subjektive dispositioner. De førte mig til at bedrive sociologi og dét på en måde, der særligt tydeligt modsagde forventningerne i det franske intellektuelle felt, f.eks. med undersøgelserne af kunstneriske praksisser eller af den intellektuelle verden, og de førte mig også til at gennemføre mit arbejde inden for rammerne af en kollektiv forskergruppe, hvis hele virksomhed adskilte sig tydeligt fra det gængse billede af den intellektuelle, f.eks. med etnografiske eller statistiske arbejder. Michel Foucault hengav sig til det ensomme arbejde, der passer langt bedre til forventningerne i den kunstneriske eller litterære verden – en måde at bedrive videnskab på, som ytrede sig utrættelige besøg på kæmpebiblioteker, og som næppe adskilte sig fra den traditionelle lærdes (først mod slutningen af sit liv legede Foucault med tanken – og jeg bestyrkede ham i ideen – om at samle en forskningsgruppe omkring sig). Denne forskel mellem to slags subversive dispositioner og mellem de positioneringer, som de muliggør i politik og forskning, blev sikkert også forstærket af det forventningstryk, som objektivt er indskrevet i de forskellige felter, og forstørret af den omstændighed, at den samme handling inden for områder som kunst eller politik bliver regnet for et vulgært overgreb mod *le chic* eller for en dristig og raffineret regeloverskridelse hos æsteten, alt efter om den foretages af en sociolog eller en filosof. Jeg vil her afslutte opregningen af alle de forskelle og ligheder, som – i virkeligheden såvel som perceptionen – tilnærmer og adskiller to forskellige slags intellektuel stil, i håb om at dette er tilstrækkeligt til at undgå den form for allodoxia, som med opfordringen til at se det samme i det andet og det andet i det samme kun kan skade udbredelsen og forståelsen af de to tænkemåder.⁷”

5.

Til slut nogle steder, hvor Bourdieu taler om Foucault, og som alle findes i oversættelser.

5a.

– i *Homo academicus* (2. udg. 1992 på fransk, der inkluderer efterordet til den engelske oversættelse fra 1988, i lighed med den svenske oversættelse):

”Således finder Foucault i Nietzsche den filosofisk acceptable garant for den socialt usandsynlige kombination af kunstnerisk overskridelse og videnskabelig innovation, som han realiserer, og for de dæk-begreber, der som eksempelvis genealogi tillader ham at gøre et projekt for socialhistorie eller genetisk sociologi filosofisk agtværdigt.” (s. 304)

5b.

– i *Les règles de l'art* (Seuil, 1992, s. 278-80), hvor Foucaults model i *Les mots et les choses* beskrives som den intellektuelt stærkeste formulering af den interne værk- eller tekstanalyse, men af samme grund også behæftet med den betydelige svaghed, at Foucault ikke kan – eller vil for den sags skyld – gøre rede for ændringer i de *epistemes*, som regulerer produktionen af diskurs. Bourdieus afsnit står i bogens i afsnittet ”Rummet af synspunkter” i kapitel 1 (”Metodespørgsmål”) i 2. del (”Grundlag for en videnskab om værker”) og skulle dermed kunne findes i de relevante oversættelser: *The Rules of Art* (Polity press, 1996) eller *Konstens regler* (Symposion, 2000).

5c.

– i *Den maskuline dominans* (Tiderne Skifter, 1999), hvor Bourdieu to steder diskuterer bind 2 af Foucaults *Histoire de la sexualité* (dvs. *L'usage des plaisirs*): s. 14 og s. 131-133. Stederne kan i den franske original *La domination masculine* (1998) findes via indekset.

---

⁷ Samme/andet: et vigtigt tema i fransk filosofi i det 20. århundrede, jfr. Vincent Descombes *Moderne fransk filosofi 1933-1978* (Modtryk, 1986) og dens originaltitel: *Le même et l'autre* (1979), dvs. ”Det samme og det andet”.

5d.

– i Loïc Wacquants interview med Bourdieu, ”From ruling class to field of power: an interview with Pierre Bourdieu on *La noblesse d'état*” (*Theory Culture and Society* 10 (3), 1993, s. 19-44), finder man følgende passage om Foucaults *Surveiller et punir/Overvågning og straf* (tak til Jens A. Hansen for referencen og besværet med at skrive det ned):

”LW: I would like to return to the question of power and of its exercise by focusing on the functioning of the preparatory classes. You show that these classes inculcate a ”culture of urgency,” which presupposes and fosters a particular relationship to the world through the imposition of categories of thought, a kind of training (dressage) of the mind. How do these analyses differ from those of Foucault (1975), for example, for whom power operates via the training of the body?”

PB: The differences are quite profound in my view. I think that Foucault’s analysis may, beyond the diversity of its objects, be read as a theorization of adolescent revolt against institutions, against certain institutions – the school, for example, is scarcely present in the work of Michel Foucault. I am struck by the fact that he says very little about the university. When he does address it, he deals with its most external and overtly disciplinarian side – the overseer but not the professor... In my view, Foucault presents a simplifying vision of social constraint as discipline, i.e. as a constraint exercised upon the body from the outside. I am well aware that he emphasizes, especially in *Discipline and Punish* (1975), the shift from torture to incarceration, from brute violence to a softer violence based on surveillance and the accumulation of knowledge about the subject. But such analyses do not go beyond external disciplines and constraints, and Foucault ignores the whole process of inculcation of cognitive schemata of perception, appreciation and action, resulting from the internalization of the structures of the world and which, arising out of gentle violence, make gentle violence possible. In short, lacking everything that I put under the notion of habitus, Foucault cannot account for the much subtler forms of domination which come to operate through belief and the pre-reflexive agreement of the body and mind with the world – whose paradigmatic manifestation is masculine domination (Bourdieu, 1990c). What is internalized, in my view, are principles of vision and division of the world which, being in agreement with the objective structures of the world, create a sort of infra-conscious fit with the structures within which agents evolve. So that domination operates through belief, through a doxic relation to structures. It is this infra-conscious complicity between habitus and field which, in many universes, explains the submission of the dominated (which has nothing to do with love of power or of the censor, as a superficial usage of psychoanalysis might suggest). Nor has it to do with a guilt-ridden surrender, extorted through cowardice or bad faith. It results rather from the agreement that obtains between conditions of existence and the dispositions that these conditions have produced. This explains also how, as Marx put it, the dominant may be dominated by their domination.”

(En lignende passage skulle kunne findes i Bourdieus og Loïc Wacquants *Refleksiv sociologi* (Hans Reitzel, 1996), s. 178-79. Tak til Rigmor M. Lond for denne reference.)